
*О.М. Рубанець,
кандидат філософських наук,
доцент НТУУ “КПІ”*

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОЯВІВ КОГНІТИВНОГО В СУЧАСНІЙ НАУЦІ

Формування сучасного когнітивізму як складного інтегрального явища, в якому не виявлено статусу різноманітних когнітивних підходів, не виокремлено когнітивну науку і когнітивні дослідження, актуалізує питання методологічної природи. Досі не звернено увагу на те, що в обговоренні сучасного когнітивізму йдеться водночас і про когнітивну науку, і про когнітивні науки. З'ясовується питання поширення когнітивних досліджень на всю науку, а не тільки на ту її частину, яка входить до складу когнітивної. Нез'ясованим є статус сучасних досліджень когнітивного – насамперед, їх належність до теорії чи методології.

У дослідженні когнітивного в науці традиційно підкреслюють онтологічний аспект, згідно з яким завданням когнітивної науки є дослідження людського розуму. А таке дослідження пов'язане з виокремленням гносеологічного та епістемологічного аспектів. Об'єктом дослідження стають пізнання і знання.

Нез'ясованість методологічного статусу сучасного когнітивізму, враження еkleктицизму, яке він справляє, пов'язане з нагромадженням різноманітних методів, методологій.

Проблема полягає в з'ясуванні значення методологічних засобів для конституювання різноманітних об'єктів когнітивного в сучасній науці. Підкреслимо – те, чим вони є за своєю природою, тобто онтологією, суттєво залежить від методологічних засобів. Має йтися не про одну якусь частину об'єктивної реальності, яка онтологічно, за своєю сутністю є виявом когнітивного на рівні об'єкта дослідження, а про певну сукупність проявів, які на рівні об'єктів у сучасній сфері знання уособлюють значення когнітивного.

Метою нашого дослідження є розкриття значення методологічної компоненти в конституюванні когнітивного на рівні об'єктів дослідження в сучасній науці. Щоб досягти її, треба розв'язати такі завдання: концептуалізувати різноманітні прояви когнітивного в сучасній науці, встановити їх різноманітну онтологічну природу, з'ясувати значення методологічних засобів презентування когнітивного як об'єкта у сфері знання.

В існуючих підходах до розуміння когнітивного останнє пов'язується з мисленням тілесного суб'єкта, стає проявом його свідомого і несвідомого. У виокремленні когнітивного достатнім вважають з'ясування його онтологічної сутнісної природи.

Розгляд нових недосліджених проявів когнітивного в сучасній науці – когнітивної лінгвістики і когнітивних технологій обробки текстів, досліджень ментальної репрезентації, когнітивного аналізу в лінгвістиці тощо – дає змогу показати, що навіть у межах однієї науки виокремлення когнітивного як об'єкта залежить від методологічних засобів репрезентації об'єкта в знанні.

На сьогодні введено проблематику когнітивного в коло проблем методологічного аналізу (А.Конверський); визнано фундаментальність когнітивного виміру в сучасних дослідженнях природи наукової раціональності та розкриття комунікативності сучасної науки (М.Попович); застосовано когнітивно-інструментальні прояви методологічної культури (В.Лук'янець, О.Кравченко, В.Озадовська); виокремлено методологічне,

епістемологічне та онтологічне у філософії науки (В.Чуйко), досліджено зв'язок методу і стилю мислення (С.Кримський) тощо.

У сучасній науці когнітивне у вигляді об'єкта – це не одне певне явище, зі своєю природою, а цілий спектр різноманітних явищ, які доволі відрізняються одне від одного. Це – когніція, мовна когніція, ментальна репрезентація, когнітивні структури в лінгвістичних репрезентаціях, які безпосередньо набирають психологічної, пов'язаної з діяльністю мозку людини, форми існування тощо. Але це далеко не повний перелік наявних у науці об'єктів, які досліджуються як когнітивні. Деякі з них завдяки синергетиці як методології потрапили в поле зору філософської рефлексії. Це, насамперед, – розум людини як динамічна система, що самоорганізується (Князева, Курдюмов), адаптаційні механізми людини в біхевіоральних дослідженнях, що формуються на основі зміни в процесі адаптації з навколишнім середовищем суб'єктивних колективних та індивідуальних карт тощо. Більшість з об'єктів когнітивного у філософську рефлексію не потрапляють і сьогодні. І це, мабуть, і є причиною зберігання у філософській методологічній рефлексії уявлення про когнітивне як певну онтологічну реальність, яку потрібно вважати денотатом когніції.

Непоміченість філософською рефлексією багатьох об'єктів когнітивного, поширених у сучасній науці, зумовлює потребу в застосуванні арсеналу методологічних засобів для конституювання цих об'єктів дослідження. До того ж у різних випадках – різних. Так, для конституювання ментальної репрезентації як об'єкта істотними є постулати формату репрезентації.

Визначення наявності одного формату репрезентації стає основою для розбудови теорій, у яких ментальна репрезентація має вигляд мереж. Причому припускається ізоморфність зовнішньому світу. Саме вона моделюється структурою мережі та її активацією.

Ідея репрезентації за ознаками лежить в основі теорій епізодичної пам'яті. Зв'язок між різними теоріями ментальної репрезентації встановлюється зовсім не шляхом порівняння безпосередньої репрезентації сутнісних ознак об'єкта як певної онтологічної реальності. Якби відтворення онтологічної природи ментальної репрезентації було провідною ідеєю, то встановлення зв'язку між моделями, в яких ментальна репрезентація розглядається на основі операцій виокремлення ознак чи дослідження операцій, з вищерозглянутими було б очевидним. Насправді це не так. Ось чому тільки окремі автори дійшли висновку, що теорії на семантичних ознаках можуть бути переведені в мережі [1, 1988].

Відмінність між підходами і теоріями в дослідженні ментальної репрезентації встановлюється за допомогою методологічних засобів. Важливим є наявність парадигми (одного формату чи множинної репрезентації) [2, 48], формування проблеми ментальної репрезентації як унімодальної чи полімодальної [2, 46], розуміння прототипу тощо. Саме це стає основою конституювання напрямів дослідження, висунення концепцій і визначає онтологічну – в традиційному сенсі – основу формування різноманітних теорій.

Значення методологічних конструкцій у становленні онтологічного змісту ментальної репрезентації як прояву когнітивного полягає в тому, що різні моделі і теорії розкривають ментальну репрезентацію як прояви різної онтологічної природи, які інколи виявляються несумісними чи такими, “стиківка” яких на рівні теорії вважається дискусійною. Так, ідеться про дві системи ментальної репрезентації (модальної та амодальної) (М.Дені), моделі, що досліджують два незалежні способи кодування інформації (вербальної і невербальної) (А.Пайвто, Ст.Косслін, А.Блісдейл), дослідження, в яких об'єкт задається таксономією ознак (А.Коллінз, К.Квілліан); модель, у якій об'єкт

має вигляд процесів класифікації, ідентифікації, умовиводу (А.Тверські); дослідження, в яких ментальна репрезентація постає у вигляді кодування сенсорних ознак, причому карти цих ознак є суттєвою складовою самої ментальної репрезентації – різні карти ознак пов'язані між собою через майстер-карту локацій (Трейсман, Гормікан).

Розгляд когнітивного у вигляді різноманітних об'єктів сучасної науки змушує формулювати питання про значення методологічного в конституюванні об'єкта як певної досліджуваної реальності. Така постановка питання викликає увагу до необхідності дослідження цих різноманітних методологічних засобів. Особливе значення дослідження методологічних засобів у конституюванні когнітивного як об'єкта виявляється навіть в межах однієї науки. Так, у когнітивній лінгвістиці визначення поняття когнітивного, розгляд його як принципу стає важливим фактором об'єднання різноманітних досліджень (природної мови, метафори, газетних заголовків, порівняльних досліджень різних мовних "одиниць", наприклад, дієслів у різних мовах тощо) в єдину проблемну область, в якій відбувається конституювання когнітивного як вираження людського мислення, уяви, інших психічних процесів через мову та її конструкції. Так, під час дослідження дієслів різних національних мов здійснюється порівняльний аналіз рівня абстрактності мислення та ступінь розвитку виразових засобів мови. У дослідженні структури різних мов виявляється відмінність ментальних процесів. Шлях від мови до ментальності, людського мислення і чуття лежить через конституювання когнітивного як принципу. Когнітивне, як з'ясовується, є тим єдиним об'єктом, який на основі методологічних засобів об'єднує різноманітні, не схожі між собою дослідження. Формування такого об'єкта стає основою міждисциплінарного об'єднання та трансдисциплінарного утворення, що складається з обробки текстів і когнітивних технологій.

Зростання значення методологічного в становленні об'єктного рівня когнітивного стає чинником, що стимулює розвиток наукової методологічної рефлексії. Наукова методологічна рефлексія робить своїм об'єктом вже не когнітивне як когніцію, а різні напрями його дослідження. При цьому виявляється відмінність методологічного конструкції об'єкта від об'єкта в звичайному розумінні. Шлях до встановлення поняття когнітивного не є звичайним знаходженням денотату. Дослідження форм і проявів представлення когнітивного в різних сферах знання стає тією основою, що визначає когнітивне. Цей зв'язок з певними галузями дослідження безпосередньо виявляється у визначенні когнітивного.

Навіть у межах однієї і тієї самої науки – когнітивної лінгвістики – можна констатувати наявність різних об'єктів, які розкривають когнітивне на онтологічному рівні з різних позицій. Так, у когнітивній лінгвістиці як основі популярної парадигми та об'єднання різних досліджень у когнітивну науку, праці якої публікуються під назвою когнітивні технології з обробки текстів, за основу когнітивного покладено знання та спосіб його представлення, що стає основою психологічної форми когнітивного, пов'язаного з мисленням, мозком.

У когнітивній лінгвістиці як різновиді інтерпретуючого підходу запроваджуються інтерпретація мовлення людиною як різновид когніції [3] і новий об'єкт – мовна когніція. Мовна когніція – це зовсім не ті психологічні прояви мислення людини, що реконструюються в лінгвістичних репрезентаціях на основі знання та способів його представлення. Мовна когніція, яка онтологічно лишається невизначеною (адже її не можна редукувати до вбудованих у мозок механізмів обробки когнітивної інформації), розкривається через механізми її застосування, які розкривають її як когнітивне підґрунтя засвоєння і застосування мови. Вона стосується комунікації тих, хто говорить, і тих, хто

слухає рідною мовою, будучи пов'язана з концентрацією їх уваги на тих мовних одиницях, які мають статус примусовості в їх речовому коді [4, 433].

Питання про когнітивне як об'єкт дослідження в сучасній науці має не тільки методологічну, епістемологічну, гносеологічну, а й онтологічну складові. Онтологічна складова означає, що існують прояви об'єктивної реальності, які є вираженням когнітивного. На конференції з питань сучасного когнітивізму останніми розглядаються когнітивні механізми здобуття, перетворення, репрезентування, зберігання та відтворення інформації, що реалізовані в мозку [5, 175]. Враховуючи те, що до області cognitive science, необгрунтовано звужуючи їх проблематики, відносять, насамперед, проблематику штучного інтелекту, потрібно зауважити, що в галузі штучного інтелекту існує багато досліджень обробки інформації людиною, в яких не задіяно когнітивну проблематику та термінологію.

В.О. Лекторський, висвітлюючи питання сучасного когнітивізму, пов'язує когнітивну науку, як і філософію та епістемологію, з аналізом знання і пізнання [5, 175]. Але не зрозуміло: чому саме двадцяте століття пройшло під знаком когніції? Адже знання і пізнання досліджувались століттями. У філософських дослідженнях здійснено спробу віднайти онтологічний вимір когніції, розкрити її як прояв свідомості. Однак звичайна констатація зв'язку когніції із свідомістю, поза врахуванням традиції відстежування цього терміна в когнітивізмі, не є відбитком того, що його справді вивчали і нині вивчають у сучасній когнітивній науці. Так, М.Рішель, оцінюючи когнітивізм, звертає увагу на різноманітність когніцій. Як когніції розглядаються сприйняття, мовна діяльність, пам'ять, уявлення, протиставлені афектам. Сьогодні останні на рівні філософських методологічних досліджень розглядаються як окремі когнітивні системи. Разом з тим сформовано розуміння єдиної когнітивної структури людини, яке охоплює всі ці явища. На філософському рівні цю структуру пов'язують з когніцією, а останню розглядають як прояв свідомості.

Йдеться також про процес перероблення когнітивної інформації, в якому існують нейрофізіологічні фільтри, що обмежують людські можливості [6, 88]. Замість когніції розглядаються сенсорні репрезентативні системи, на основі яких формується образ світу. Причому розбіжності між "картою" і "територією" визначається не тільки перцептивними фільтрами, а й "механізмами трансформації й викривлення інформації, які адаптують нову інформацію до тієї, що мається, тобто полегшують вписування того, що актуально сприймається, в існуючий образ світу" [6, 89]. Справа не тільки в тому, існує одна когніція, пов'язана із свідомістю, чи багато різновидів когніцій, а в тому, що визнання когніції у вигляді свідомості, запропоноване у філософії, перебуває в суперечності з іншими дослідженнями когнітивного, насамперед, ментальної репрезентації. У дослідженнях останньої як формату зберігання інформації Т.А. Ребеко підкреслює протилежність ментальної репрезентації свідомості, пов'язану з ідеєю відображення.

У когнітивних дослідженнях з соціальної психології та з питань пізнання Ф.Варела та У.Мартурана подають когнітивне як те, що стимулює активність як у внутрішньому, так і в зовнішньому вимірах. Так, у теоріях балансу, дефіциту в соціальній психології когнітивне постає як те, що змушує особу співвідносити знання про світ і про себе і стає джерелом активної внутрішньої і зовнішньої дії. Підкреслення Ф.Варелою та У.Мартураною в теорії автопоезису зв'язку самовідтворення системи та її ідентифікації з когнітивною областю, в якій відбуваються пізнавальні, комунікативні та інші дії системи, теж вказує на когнітивне як на джерело найбільш життєво важливих видів активності.

Проблема людини, суб'єктного виміру когнітивного є фундаментальною для когнітивізму. У вихідній основі – аксіомах когнітивізму, сформованих Гарднером,

Вольфом, в значенні об'єкта дослідження вводяться ментальні репрезентації, символи, стратегії – не спостережувані процеси, а здатності людини, які породжують певні спостережувальні дії [7, 117].

Проте навіть сьогодні людина в своєму суб'єктному вимірі не розкривається як могутній вияв когнітивного, розглянутого як джерело її активності. Розглядаючи методологію когнітивних наук, О.Баксанський та Е.Кучер розкривають репрезентацію знань як центральне поняття моделювання, як пізнавальний механізм використання метафор, дослідження об'єктів/явищ з погляду їх структури [6, 82–83]. Тільки насамкінець з'являється розгляд взаємодії людини з реальністю з погляду екологічної адекватності та розуміння “людського фактора” як пізнавальної системи, яка здійснює активну адаптацію до середовища.

Для формування комплексу когнітивних наук, які, об'єднавшись навколо когнітивних досліджень у лінгвістиці, утворили нове об'єднання – когнітивні технології обробки текстів, суттєво важливими є методологічні розвідки природи когнітивного. Причому йдеться не про визначення денотату когнітивного: “термін “когнітивний” розмитий, майже порожній” [6, 55], а про таке дослідження, яке набирає виразно методологічного статусу. Таким є розробка когнітивного як основи когнітивної парадигми, як вимоги вірності ціннісному зобов'язанню когнітивізму.

Таким мають стати нові дослідження проблеми вивчення “речемислительних явищ”, які встановлюють “сутність характеристики когнітивного підходу до вивчення мови, що впливає із загальної ідейної платформи різноманітних дослідницьких програм”. Серед них – зобов'язаність узгоджувати пояснення людської мови з тим, що відомо про розум та мозок (Лакофф, 1990).

В нову спільноту когнітивних наук об'єднані дослідження когнітивістів (Лакофф), дослідження метафори, штучного інтелекту та віднесені до проблематики обробки текстів і розробки когнітивних технологій розробки інформаційної системи “наукова термінологія” від термінологічного банку даних до термінологічної бази знань” (С.Д. Шелов).

Звернімо увагу: когнітивний підхід виступає основою конструювання на базі лінгвістичних досліджень нового об'єкта – мовно-мисленневих дій. (І саме це дає змогу об'єднати в одне ціле дослідження з різних галузей і наук в одне ціле – дослідження і метафори, і баз даних, і баз знань з когнітивної інженерії.) Конструювання об'єкта як вираження когнітивного стає основою формування нового трансдисциплінарного утворення – розробки когнітивних технологій.

Водночас у межах когнітивної лінгвістики на основі понять когніції як формуючої та світоперетворюючої сили формується інший, інтерпретуючий підхід, об'єктом дослідження якого стає (в межах когнітивної лінгвістики) зовсім інший об'єкт – мовні когніції як акт інтерпретації.

Як бачимо, в межах, здавалося б, однієї науки, однієї і тієї самої проблематики когнітивного виникають об'єкти, в яких розглядаються прямо протилежні переходи. У комплексі когнітивних досліджень, що формуються в “тілі” лінгвістики та утворюють трансдисциплінарне утворення з обробки текстів та когнітивних технологій, йдеться про перехід від мови до мислення (мовно-мисленневих дії стають вираженням когнітивного). У когнітивній лінгвістиці як різновиду інтерпретуючого підходу розглядається перехід від когніції до мовної когніції, засвоєння мовних і позамовних когніцій.

З погляду на когнітивне як на певну онтологічну реальність саме останній перехід – від когніції, розглянутої у вигляді ментальних механізмів людини, до мовної когніції, яка пояснює можливості засвоєння тієї чи іншої мови, – мав би стати справжнім вираженням

когнітивного як методологічної конструкції. Але так не відбувається. У розглянутому випадку йдеться про інтерпретуючий підхід, тоді як дослідження способу репрезентації означуваних виразів як напряду, що перетворився на вираження теоретичних переворотів у лінгвістиці ХХ ст., як і сучасні дослідження “мовно-мисленневих дій”, стають вираженням справді когнітивного підходу.

Як бачимо, з погляду впливу методологічних засобів на конституювання когнітивного як об’єкта дослідження, об’єкти, які досліджуються в когнітивних підходах, є включеними в проблемні області інших, некогнітивних наук (як різноманітні когнітивні підходи в соціальній психології, що вже стали об’єктом аналітичних досліджень), і входять до складу нових проблемних областей, в яких розглядаються об’єкти нового рівня – такі, як “речемислительні дії” – в когнітивній лінгвістиці з позицій когнітивного підходу та в комплексі когнітивних технологій обробки текстів. Отже, навіть у межах розгляду когнітивних підходів когнітивне як об’єкт або “вкраплюється” в об’єкт певної науки, або стає основою конституювання якісно нової проблемної області. Має йтися не просто про когнітивні підходи, а про когнітивні підходи як методологічні конструкції.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Engelkamp J., Pechman Th.* Kritische Anmerkungen zur Begriff der mentalen Repräsentation // *Sprache & Kognition*. – 1988. – Vol. 7.
2. *Ребеко Т.А.* Ментальная репрезентация как формат хранения информации // *Ментальная репрезентация: динамика и культура*. – М., 1998.
3. *Демьянков В.З.* Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // *Вопросы языкознания*. – 1994. – № 4.
4. *Jacobson K.* Language in literature. – Camb. (Mass); L.: The Balknap Press of Harvard UP 1987.
5. Современный когнитивизм: философия, когнитивная наука, когнитивные дисциплины // *Вопр. философии*. – 2006. – № 1.
6. *Баксанский О.Е., Кучер Е.Н.* Нейролингвистическое программирование как практическая область когнитивных наук // *Вопр. философии*. – 2005. – № 1.
7. *Фрумкина Р.М.* “Теории среднего уровня” в лингвистике // *Вопр. языкознания*. – 1996. – № 2.
8. *Gardner H.E., Wolf D.P.* 1987. The symbolic products of early childhood // *D.Gorlitz, J.T. Wohlwill eds. Curiosity, imagination, and play: On the development of spontaneous cognitive and motivational processes*. – Hillsdale (N.Y.); L., 1987.